

11. О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий имевших место в период 30-40-х и начала 50-х годов : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года № 10036-ХІ // Ведомости СНД и ВС СССР . – 1989. – № 9. – Ст. 202.

12. Адамовський В. І. Правове регулювання відновлення прав необґрунтовано репресованих громадян у Росії (90-і роки ХХ ст.) / В. І. Адамовський // Університетські наукові записки. – 2014. – № 1 (49). – С. 26–32.

13. Стенограма пленарного Тридцять другого засідання Верховної Ради України від 27 березня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4534.html>.

14. Про реабілітацію жертв політичних репресій : Закон УРСР від 17 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 22. – Ст. 262.

15. Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» : Постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 88.

16. Чинний закон про реабілітацію жертв політичних репресій : змінити не можна, залишити [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cdvr.org.ua/content/>

УДК 340

ВЖИВАННЯ ТЕРМІНІВ «ПРАВОВИЙ АКТ» І «ЮРИДИЧНИЙ АКТ» У СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

«LEGAL ACT» AND «JURIDICAL ACT» TERMS USAGE IN MODERN LEGAL SCIENCE

Сердюк І.А.,

к.ю.н., доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Автор на основі проведених етимологічного та семантичного аналізу слів «правовий» і «юридичний» спробував подолати термінологічну невизначеність загальнотеоретичної категорії, що відображає волевиявлення право-дієздатних суб'єктів права. Наведено аргументи на користь вживання в правовій доктрині юридичних термінів «правовий акт» і «юридичний акт» як таких, що несуть у собі однакове смислове навантаження.

Ключові слова: акт, правовий акт, юридичний акт, інтерпретаційно-правовий акт, правозастосовний акт.

Автор на основе проведенных этимологического и семантического анализа слов «правовой» и «юридический» попытался преодолеть терминологическую неопределённость общетеоретической категории, которая отражает волеизъявление право-дееспособных субъектов права. Приведены аргументы в пользу употребления в правовой доктрине юридических терминов «правовой акт» и «юридический акт» как таких, которые несут в себе одинаковую смысловую нагрузку.

Ключевые слова: акт, правовой акт, юридический акт, интерпретационно-правовой акт, правоприменительный акт.

The author tries to overcome terminological uncertainty of general and theoretical category reflecting capable subjects' to law will on the basis of etymological and semantic analysis. There are given arguments proving the usage of the legal terms «legal act» and «juridical act» as carrying similar sense impact in the legal doctrine.

It is noted, that despite initial differences in the sense meaning of the words «legal» and «juridical», extrinsic evidence of which is their etymological aspect, the modern legal science should use their derivative terms «legal act» and «juridical act» as synonyms carrying similar sense impact.

«Legal act» notion ambit cannot be limited to only plurality of normative and legal acts, because both the acts of interpretation and the acts of norms of law application are directly related to the phenomenon of objective law. The positive proof of which is the use of the conjoint root «law» in terms «law interpreted» and «law applicable».

The important argument proving the truth of this judgment is legal position of the Constitutional Court of Ukraine according to which not only legal acts of the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine having normative character but also individual legal acts of the pointed state bodies should be checked on the subject of constitutionality.

Key words: act, legal act, juridical act, interpretational and legal act, law applicable act.

Важливою та необхідною передумовою розвитку загальнотеоретичної юридичної науки є визначеність її термінологічного ряду, що складається із словесних символів понятійно-категоріального апарату науки. Огляд навчальної та наукової юридичної літератури з відповідної тематики засвідчує той факт, що одним із елементів цього ряду, який до того ж характеризується певною невизначеністю, є спеціальний юридичний термін як словесне позначення категорії, що нею відображається волевиявлення право-дієздатних суб'єктів права.

Поняття правового акта, його диференціація, техніко-юридичні особливості окремих різновидів є традиційними питаннями, що комплексно розглядаються в межах як наукових монографій, так і підручників та навчальних посібників з теорії держави і права, а відповідні теоретичні розробки є вагомим здобутком національної та зарубіжної правової доктрини.

Водночас, на особливу увагу в контексті теми цієї праці заслуговує наукова стаття М. Цвіка «Про систему юри-

дичних актів» [12], в якій автор, з-поміж інших питань, торкається і спеціальної юридичної термінології в аспекті предмета свого наукового дослідження. Теоретичні положення, викладені в цій праці мають методологічне значення і стануть предметом подальшого наукового аналізу.

Метою статті є спроба автора подолати термінологічну невизначеність категорії, що нею відображається волевиявлення право-дієздатних суб'єктів права, а також навести аргументи на користь вживання в сучасній правовій доктрині юридичних термінів «правовий акт» і «юридичний акт» як таких, що несуть у собі однакове смислове навантаження.

Огляд наукової і навчальної юридичної літератури свідчить як про відсутність єдності у поглядах учених щодо розуміння поняття «правовий акт», так і про вживання ними різних термінів для словесного позначення цієї загальнотеоретичної категорії.

Зауважимо, що в наукових і навчальних виданнях вживаються такі терміни, як словесний символ поняття,

що ним відображається волевиявлення право-дієздатних суб'єктів права, а саме: 1) «правовий акт»; 2) «юридичний акт».

Обидва вищезазначені терміни являють собою словосполучення, причому їх необхідно складовою є слово «акт», яке до того ж вирізняється своєю полісемічністю. Великий тлумачний словник сучасної української мови за редакцією В. Бусела містить такі інтерпретації терміна «акт»: 1) окремий прояв якої-небудь діяльності: дія, подія, вчинок; 2) закінчена частина театральної вистави, драматичного твору; дія; 3) писаний указ, грамота, постанова державного, суспільного значення; 4) урочисті збори в шкільних закладах у зв'язку з закінченням навчального року [6, с. 18].

Сучасний словник іншомовних слів, укладачами якого є О. Скопненко та Т. Цимбалюк виокремлюють такі значення слова акт (лат. «actus» – «дія»): 1) протокол, у якому фіксують певний факт; 2) одинична дія, вчинок; 3) офіційний документ, що має юридичну силу; 4) закінчена частина драматичного твору, театральної вистави; 5) статевий акт – злягання, статева близькість; 6) філософська категорія Аристотеля, яку прийняв томізм; діяльність, енергія, дійове здійснення чого-небудь разом з потенцією – силою, здатною на таке здійснення [11, с. 35].

Аналіз наведених вище тлумачень терміна «акт» свідчить про те, що лише три значення цього слова мають відношення до предмета дослідження, а саме:

1) окремий прояв якої-небудь діяльності: дія, подія, вчинок;

2) офіційний документ, що має юридичну силу (наприклад, писаний указ, грамота, постанова державного, суспільного значення);

3) протокол, у якому фіксують певний факт.

Попередньо зауважимо, що слова «правовий» та «юридичний», які є складовими досліджуваних нами термінів, зазвичай, уживаються як синоніми, що не зовсім коректно з погляду їх етимології.

Так, зокрема, термін «правовий» походить від латинського слова «iure», що означає «справедливий». І за змістом, і за етимологією коренем слова «справедливість» (лат. «justitia») є слово «право» (лат. «jus»). Тобто категорія «справедливість» сама по собі вміщує правове начало. Справедливість – це самовираз і самооцінка права і водночас правова оцінка усього позаправового [9, с. 41]. З огляду на вищевикладене, термін «правовий акт» буквально має трактуватись як справедлива дія (або справедливий юридичний документ визначеної юридичної сили).

Термін «юридичний» походить від лат. слова «juridicus», що означає «судовий», а не «правовий». З огляду на цей факт, смислове навантаження словосполучення «юридичний акт» фактично має зводитися до дії суду (або офіційного документу, ухваленого судом).

Водночас, таку інтерпретацію цього терміна в сучасній юридичній науці не можна вважати методологічно коректною, а, отже, прийнятною, адже в правознавстві не лише словосполучення «правовий» і «юридичний», але й похідні від них терміни сприймаються як синоніми. Підтвердженням цього наукового факту є судження про термін, який складає предмет дослідження, укладачів Сучасного словника іншомовних слів. О. Скопненко і Т. Цимбалюк, які у такий спосіб тлумачать слово «юридичний»: (лат. «juridicus» – «судовий») – той, що стосується правознавства, правовий, напр., юридична освіта ... [11, с. 761].

Найбільш послідовним у обстоюванні цього підходу слід вважати відомого російського теоретика права С. Алексєєва. Вчений, зокрема, наголошує на полісемічності терміна «правовий акт», і вирізняє такі його значення:

а) дія (поведінка), як правило, правомірна, тобто юридичний факт, що є підставою тих або інших правових наслідків;

б) результат правомірної дії, тобто юридично значущий елемент правової системи (юридична норма, інди-

відуальний припис, акт «автономного регулювання»), що став складовою правової тканини як наслідок правотворчої, владно-індивідуально-правової або автономної діяльності суб'єктів;

в) юридичний документ, тобто зовнішнє словесно-документально оформлене вираження волі, що закріплює правомірну поведінку та її результат [1, с. 192].

Розглядаючи закон як нормативний юридичний акт – джерело права, С. Алексєєв у своїй більш пізній науковій праці «Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования» наголошує на тому, що його (мається на увазі закон) необхідно відрізнити від інших правових актів, а саме:

1) від індивідуальних актів, тобто актів, що містять не норми права, а індивідуальні приписи з конкретних, «разових» питань;

2) інтерпретаційних актів, тобто актів тлумачення, в яких дається лише роз'яснення діючих норм, але не встановлюються нові або змінюються чи скасовуються діючі норми [2, с. 82].

Аналіз наведених вище суджень ученого свідчить про послідовність та незмінність поглядів правника у підході до визнання терміно-понять «правовий акт» і «юридичний акт» такими, що несуть у собі однакове смислове навантаження та мають тотожне змістове наповнення, відповідно.

Цю думку поділяє і вітчизняний правник П. Рабінович, який поняття «правовий (юридичний) акт» визначає як формально-обов'язкове волевиявлення держави (її органу або уповноваженого нею суб'єкта) [10, с. 94]. Попри той факт, що у більш пізньому виданні, зокрема, Великому енциклопедичному словнику за редакцією Ю. Шемшученка вживаний термін «юридичний акт», його інтерпретація П. Рабіновичем залишилась практично незмінною, свідченням чого є таке судження про предмет дослідження: «акт юридичний – волевиявлення держави (її органів, посадових осіб), формально обов'язкове для виконання» [5, с. 25].

Противником такої парадигми дослідження терміно-поняття «правовий акт» є відомий український учений М. Цвік. Правник зокрема, наголошує на тому, що, як правило, розглядаючи терміни «правовий» і «юридичний» науковці ототожнюють юридичні акти з правовими. Внаслідок цього у дослідженнях, вважає вчений, відсутня належна якість щодо низки аспектів розуміння ознак і змісту цих актів, їх співвідношення, характеру їх зв'язків з нормами права і юридичними приписами [12, с. 14-15].

На думку М. Цвіка, відсутність у вітчизняній правовій доктрині наукового поняття юридичного акта є наслідком недопустимості для юридичної науки «термінологічної неохайності» у вигляді ототожнення юридичних актів з їх різновидом – правовими актами. Аргументом на користь такого підходу, вважає правник, є аксіоматичне положення про обов'язково нормативний характер права, з якого випливає, що ненормативні юридичні акти аж ніяк не можуть визнаватися правовими. А це, в свою чергу, веде до висновку про недопустимість широко розповсюдженого поділу саме правових актів на нормативні та індивідуальні [12, с. 15].

Погляд М. Цвіка стосовно визнання правових актів різновидом юридичних актів поділяє М. Босенко. Такий умовивід можна зробити на основі аналізу наукової статті цього вченого «Суперечності у визначенні поняття «правовий акт»» [4]. Правник, зокрема, наголошує на тому, що правові акти можна відмежовувати від юридичних за низкою ознак: а) загальний характер їх змісту; б) можливість багаторазового застосування до передбачених нормою типових ситуацій; в) первісність сформульованих у них прав та обов'язків. «Термін «правовий акт», – продовжує вчений, – доречно використовувати лише до юридичних актів, яким передовсім властиві перелічені ознаки актів класичних, котрі складаються з приписів, що містять норми – масштаби поведінки» [4, с. 28].

Попри задекларовану назву своєї наукової праці М. Босенко також не уникає суперечливих суджень про предмет дослідження, свідченням чого є наведені нами вище алогічні тези правника про можливість відмежування правових актів від юридичних та доречність використання терміна «правовий акт» до юридичних актів.

Ми не ставимо під сумнів очевидного судження про обов'язково нормативний характер об'єктивного права, однак не погоджуємося повною мірою із тезою М. Цвіка про те, що ненормативні юридичні акти (маються на увазі передусім правозастосовні акти, що, як відомо, носять персоналізований характер) аж ніяк не можуть визнаватися правовими. Вагомим аргументом на користь такого умовиводу є ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року, припис якої визначає, що «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права». Зважаючи на той факт, що практика Європейського суду з прав людини носить прецедентний характер, вважаємо обґрунтованим умовивід про рішення цієї міжнародної правозахисної інституції як форму об'єктивного права, розраховану на багаторазове застосування. Як відомо, форма об'єктивного права не може бути беззмістовною (тобто такою, що позбавлена правил поведінки), а, отже, ненормативною.

Вважаємо, що не позбавлений риси нормативності і такий різновид правового акта, як інтерпретаційно-правові акти, принаймні ті з них, які є результатом нормативного тлумачення правил поведінки загального характеру. Хоча ці акти й містять не правила поведінки, а правила їхнього розуміння, проте в механізмі правового регулювання не мають самостійного значення і повністю поділяють долю об'єктивованих в письмових джерелах права правил поведінки. Формальним (текстуальним) підтвердженням такої риси інтерпретаційно-правових актів, як нормативність, є словесний символ поняття «правовий акт нормативного тлумачення».

Як стверджує М. Цвік, зауваження викликає використання навіть такого фактично пануючого в тексті чинних нормативних актів і юридичній літературі терміна, як «нормативно-правовий акт». Його вживання веде до термінологічних надлишків і порушення правил законодавчої техніки. Вказівка на правовий характер акта, вважає вчений, поглинає його означення як акта нормативного, тому використання терміна «правовий» має безумовну перевагу як більш економне [12, с. 18-19].

На нашу думку, з наведеними вище судженнями М. Цвіка про предмет дослідження повною мірою погодитися не можна, свідченням чого слугує теза про те, що у словосполученні «правовий акт» більше економії смислу, ніж економії слів, адже чому правовий лише нормативний акт, а не правоінтерпретаційний чи правозастосовний? Вважаємо, що всі ці акти, з огляду на свою природу та функціональне призначення, безпосередньо пов'язані з феноменом об'єктивного права, а тому є правовими. Прямим підтвердженням цього є вживаний у термінах «правоінтерпретаційний» і «правозастосовний» спільний корінь «право». Про істинність наведеного судження свідчить і закономірність, яка існує між змістом поняття та його обсягом, що виражається у такій сентенції: «збагачення змісту поняття має наслідком зуження його обсягу, і навпаки – розширення обсягу поняття має наслідком зменшення його змісту». Відображенням екстраполяції вказаної закономірності на категорію «правовий акт» слугуватиме відповідне судження: «збагачення змісту категорії «правовий акт» такою суттєвою ознакою, як закріплення в акті правил поведінки загального характеру, має наслідком зуження її обсягу (обмеження множиною нормативно-правових актів)».

Зважаючи на обрану М. Цвіком парадигму дослідження юридичних актів, положення якої були проаналізовані

нами вище, доволі суперечливою, а, отже, алогічною, є теза вченого про «правильну, хоча й гранично загальну характеристику юридичного акта Ж.-Л. Бержелем, який визначає його як акт, що вносить зміни в юридичну ситуацію» [12, с. 16]. Спробуємо аргументувати цей умовивід.

Категорія «юридичний акт» у Ж.-Л. Бержелю відображає явище правової дійсності, відмінне від того, що стало предметом дослідження українського правника. Зокрема, на думку М. Цвіка, в юридичних актах слід, перш за все, бачити форму, що складається з окремих приписів, за допомогою якої функціонують усі елементи правової системи. Ця форма, вважає вчений, повинна бути змістовною. Зміст юридичного акта залежить від характеру суспільних відносин, що ним регулюються (матеріальний зміст); від характеру відображення в ньому державної або народної волі (вольовий зміст); типу і характеру правових приписів, що ним встановлюються, і особливостей відображення в ньому вимог справедливості, законності і доцільності (юридичний зміст). Юридичний акт формується уповноваженими державними органами або іншими ініціаторами його видання і затверджується цими суб'єктами на референдумі [12, с. 16].

Головним критерієм класифікації юридичних актів правник вважає відмінність їх змісту. Цей зміст, на думку вченого, можуть становити як нормативні правила поведінки, так і ненормативні положення. Відповідно нормативні акти (в тому числі правові) та ненормативні є головними підсистемами в загальній системі юридичних актів, підґрунтям якої виступає не тільки система права, а й правова система в цілому [12, с. 16].

Усі вищенаведені судження М. Цвіка про юридичні акти з усією очевидністю є істинними по відношенню до такого їх різновиду, як нормативно-правові акти, адже саме їх функціональне призначення полягає у врегулюванні суспільних відносин.

Ж.-Л. Бержелю у юридичному акті теж вбачає форму, що правда не закріплення правових приписів, а їхньої безпосередньої реалізації індивідами. З приводу вольового змісту юридичного акта вчений, зокрема, зазначає, що у різних випадках такий акт може ґрунтуватися на волі або об'єднаній і узгодженій волі одного або його кількох авторів (про державну чи народну волю не згадується): цей акт може бути одностороннім, коли його джерелом є воля окремої людини, як у випадку заповіту, або двостороннім чи багатостороннім, коли його джерелом виступає об'єднана воля двох або кількох осіб, як у випадку договору [3, с. 433].

Підтвердженням того, що в юридичних актах Ж.-Л. Бержелю вбачає саме акти безпосередньої реалізації норм права, слугує і відмінність у характері їх тлумачення. З цього приводу вчений, зокрема, зауважив: «В той час, як тлумачення закону носить в основному об'єктивний характер і складає природну місію касаційного суду, тлумачення юридичних актів (ці акти фактично розглядаються вченим як відмінні від закону) в основному суб'єктивне і виключає (унікає) контролю з боку касаційного суду. І суддя не має права вносити зміни в юридичні акти» [3, с. 435].

В контексті питання, що розглядається нами, не можна залишити поза увагою як приписи Основного Закону Української держави, що мають відношення до предмету дослідження, так і їх офіційну інтерпретацію Конституційним Судом України.

Принагідно відзначити, що в тексті Конституції України (ч. 2 ст. 84, ст. 91, ч. 4 ст. 106, ч. 2-3 ст. 117, ч. 2 ст. 135, ст. 150, ст. 152), яка є надбанням вітчизняної правової доктрини, своєрідним показником рівня її розвитку, вживаються такі словесні символи понять, що є відображенням волевиявлення органів публічної влади: «рішення», «акт», «нормативно-правовий акт», «правовий акт».

Правова позиція єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні з приводу офіційного тлумачення термі-

нів «рішення» та «акти», а також співвідношення однойменних категорій була сформульована ним у Рішенні від 14 жовтня 2003 року № 16-рп/2003. В мотивувальній і резолютивній частинах цього інтерпретаційного акта вищезгадані терміни тлумачаться у такий спосіб:

«Під терміном «рішення» Верховної Ради України, який вживається в ч. 2 ст. 84 Конституції України, треба розуміти результати волевиявлення парламенту України з питань, віднесених до його компетенції» (абз. 3 п. 5 мотивувальної частини та п. 1.1. резолютивної частини).

«Під терміном «акти», що вживається у ст. 91 Конституції України, необхідно розуміти рішення Верховної Ради України у формі законів, постанов тощо, які приймаються Верховною Радою України визначеною Конституцією України кількістю голосів народних депутатів України» (абз. 6 п. 5 мотивувальної частини та п. 1.1. резолютивної частини) [8, с. 304, 307].

В абз. 6 п. 5 мотивувальної частині аналізованого нами інтерпретаційного акта відображена правова позиція Конституційного Суду України щодо співвідношення вищезгаданих правових феноменів. Суб'єкт офіційного тлумачення, зокрема, зауважив таке: «З положень ч. 2 ст. 84, ст. 91 Конституції України випливає, що терміни «рішення» і «акти» Верховної Ради України – це взаємопов'язані правові категорії, які співвідносяться між собою як зміст і форма» [8, с. 304].

В аспекті досліджуваної нами проблематики заслуговує на увагу правова позиція Конституційного Суду України з приводу визначених статтями 147 та 150 Основного Закону Української держави меж його юрисдикції. У своєму Рішенні від 27 березня 2002 року за № 7-рп/2002 (справа щодо актів про обрання/призначення суддів на посади та

про звільнення їх з посад) єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні зауважив: «за змістом цих статей (маються на увазі статті 147, 150 Конституції України) перевірки на предмет конституційності підлягають, зокрема, правові акти Верховної Ради України, акти Президента України. При цьому серед них не виділено нормативно-правових або індивідуально-правових актів. Тобто, до повноважень Конституційного Суду України належить вирішення питань щодо конституційності правових актів Верховної Ради України та Президента України, незалежно від того, мають вони нормативно-правовий чи індивідуально-правовий характер» (абз. 5 п. 4 мотивувальної частини та абз. 2 п. 1 резолютивної частини) [7, с. 236-238].

Незважаючи на початкові відмінності у смислових значеннях слів «правовий» і «юридичний», свідченням чого є їх етимологічний аспект, сучасна юридична наука має використовувати похідні від них терміни «правовий акт» і «юридичний акт» як синоніми, що несуть у собі однакове смислове навантаження.

Обсяг поняття «правовий акт» неприпустимо обмежувати лише множиною нормативно-правових актів, адже з феноменом об'єктивного права безпосередньо пов'язані як акти тлумачення, так і акти застосування норм права. Прямим підтвердженням цього є вживаний у термінах «правоінтерпретаційний» і «правозастосовний» спільний корінь «право».

Вагомим аргументом на користь істинності цього судження є правова позиція Конституційного Суду України, згідно з якою перевірки на предмет конституційності підлягають не лише правові акти Верховної Ради України та Президента України, що мають нормативний характер, але й індивідуально-правові акти вказаних державних органів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – В 2 т. – Т. II. – М. : Юрид. лит., 1982. – 360 с.
2. Алексеев С. С. Право : азбука – теория – философия : Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : «Статут», 1999. – 712 с.
3. Бертельс Ж.-Л. Б. Общая теория права / Под общ. ред. В. И. Даниленко / Пер. с фр. – М. : Издательский дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
4. Босенко М. Суперечності у визначенні поняття «правовий акт» / М. Босенко // Віче. – 2009. – № 18. – С. 27–29.
5. Великий енциклопедичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. – 992 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
7. Конституційний Суд України : Рішення. Висновки. 2001–2002 / Відп. ред. к. ю. н. П. Б. Євграфов. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 384 с.
8. Конституційний Суд України : Рішення. Висновки. 2002–2003 / Відп. ред. к. ю. н. П. Б. Євграфов. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 584 с.
9. Петровий С. І. Сучасне праворозуміння як наукова основа дослідження законності / С. І. Петровий // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Випуск 13. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2001. – С. 38–47.
10. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К. : Атіка. – 2001. – 176 с.
11. Сучасний словник іншомовних слів : Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
12. Цвік М. В. Про систему юридичних актів / М. В. Цвік // Вісник академії правових наук України. – 2002. – № 4 (31). – С. 14–24.